

ENVIRONMENTÁLNÍ A PROENVIRONMENTÁLNÍ CHOVÁNÍ

Jan KRAJHANZL

Abstrakt: *Jednou z významných oblastí zájmu psychologie je tzv. environmentální chování a proenvironmentální chování. Autor nabízí koncept, s jehož pomocí se lze snadněji orientovat ve značně širí faktorů, které působí na chování k životnímu prostředí. Představuje metodický postup, který prakticky podporuje chování šetrné k životnímu prostředí. Předkládá pět charakteristik osobního vztahu k přírodě a objasňuje důležitost jejich rozlišování v oborové teorii i praxi. Autor rovněž zdůrazňuje důležitost budování osobních vztahů lidí k přírodě. Jako nosné se v této souvislosti ukazuje zkoumání individuálního porozumění obecným termínům environmentálního vzdělávání a budování porozumění společného.*

Klíčová slova: *environmentální chování, proenvironmentální chování, chování šetrné k životnímu prostředí, oblasti environmentálního chování, charakteristiky vztahu k přírodě, potřeba kontaktu s přírodou, schopnosti pro kontakt s přírodou, environmentální senzitivita, obecný postoj k přírodě, environmentální vědomí*

Procházka po louce, výsadba stromků, jízda terénním vozem, vypalování trávy, krmení racků či vyvážení rozpouštědel do lesní rokle... Co vlastně mají tyto aktivity společného?

Jedná se o příklady lidského chování, které určitým způsobem ovlivňuje životní prostředí - ať už více či méně, příznivě či negativně. Protože je však člověk v interakci se svým prostředím prakticky neustále, mohli bychom **environmentálním chováním** (environmental behavior) nazvat skoro veškeré lidské chování. To by znamenalo zahrnout pod tento termín všechny činnosti bez ohledu na to, jak zanedbatelný je jejich dopad na životní prostředí - tedy například i chůzi, jakýkoliv lidský pohyb a do krajnosti vzato i dýchání.¹ Takto všezahrnující výklad environmentálního chování je sice z logiky věci správný, nicméně pro oborovou komunikaci zcela nepoužitelný.

Význam termínu environmentální chování se odvíjí od dobových podmínek, v jakých sociální vědy environmentální chování studují. V období, kdy společnost registruje změny životního prostředí, ekosystémů, biosféry a klimatu, které probíhají v souvislosti s lidskou činností, se pozornost odborníků soustřeďuje především na takové environmentální chování, které souvisí se spotřebou energie, surovin, produkcí odpadů a znečištění.

¹ Člověk je už svojí fyziologickou podstatou spjatý s prostředím. Na mikroskopické úrovni může být obtížné rozlišit, kde je ještě člověk a kde začíná jeho prostředí.

Environmentálním chováním je proto v užším smyslu slova to chování, které významně působí na životní prostředí.

Někdy se v tomto významu používá také termín „environmentálně relevantní chování“ (environmentally-relevant behaviors, Bechtel, Churchman 2002, Stern 2000).

Environmentální chování jedince může být nezáměrné a nereflektované, kdy si člověk environmentální dopad svého chování neuvědomuje - jako u mnoha lidí v případě nákupu potravin ze sóji, řezaných květin či cigaret.

V případě, kdy si environmentální dopady svého jednání člověk uvědomuje, je možné mluvit o tzv. **záměrném environmentálním chování** nebo přímo o **environmentálním jednání**“ - například vyvážení odpadu do přírody nebo přikrmování sýkorek v zimě (viz tabulka č. 1).

Proenvironmentální chování

Většinu případů environmentálního chování lze na základě poznatků environmentalistiky či ekologie člověka posoudit z hlediska dopadů na životní prostředí, a na označit je za environmentálně příznivé či nepříznivé. Jsou případy, které lze posoudit snadno, například jízda na kole je příznivější než jízda autem, dovolená v místě bydliště příznivější než cestování na jiný kontinent. Hodnocení určitých případů je však sporné (je environmentálně pozitivní účast na politickém jednání o ochraně klimatu v jižní Africe, na které je nezbytné dopravit se letadlem?) či odborně náročné (kupovat si místo automobilu deset let starého vůz nový-hybridní?). K tomu je potřeba přihlídnout při následující definici:

Proenvironmentální chování je takové chování, které je obecně (či podle poznatků environmentalistiky) v kontextu dané společnosti hodnoceno jako šetrná varianta environmentálního chování či příspěvek ke zdraví životního prostředí.

Environmentálně šetrnou variantou je psát dopis perem místo na počítači, bezmasý oběd místo vepřového řízku původem z velkochovu; příspěvkem ke zdraví životního prostředí je například likvidace černé skládky (viz tabulka č. 1).

Jako ekvivalenty proenvironmentálního chování jsou používány termíny „chování šetrné k přírodě“ či „chování šetrné k životnímu prostředí“, „chování ohleduplné k přírodě (životnímu prostředí)“ (environment-protective behavior),² „chování zachovávající životní prostředí“ (environment-preserving behavior),³ „chování odpovědné k životnímu prostředí“ (environmentally responsible behavior,⁴ Kaiser et al., 1999), „ekologické chování“ (ecological behavior, Axelrod, Lehman 1993, Kaiser et al., 1999⁵) a „environmentálně udržitelné chování“ (sustainable behavior, Clayton, Myers, 2009). Opakem je „chování poškozující životní prostředí“ (environment-destructive behavior)⁶ či české „chování nepříznivé k životnímu prostředí“.

² Geller (Chapter 34: The Challenge of Increasing Proenvironment Behavior) in Bechtel, Churchman (2002).

³ Ibidem (Geller in Bechtel, Churchman 2002).

⁴ Podobně také „odpovědné chování k životnímu prostředí“ (responsible environmental behavior, Hungerford, Volk 1990) a „environmentálně odpovědné občanství“ (responsible environmental citizenship; Činčera, ústní sdělení).

⁵ „Ekologické chování je jednání, které přispívá k ochraně a (nebo) zachování životního prostředí,“ píše Axelrod a Lehman (1993). Zahrnuje např. recyklaci, kompostování, úspory energie a vody, šetrné spotřebitelství, politický aktivismus, spolupráci s ekologickými organizacemi, eko-zemědělské aktivity ad. (Kaiser et al., 1999).

⁶ Ibidem (Geller in Bechtel, Churchman 2002).

Tabulka č. 1

	environmentálně příznivé dopady		environmentálně nepříznivé dopady
environmentálně nevýznamné dopady	environmentálně nevýznamné chování		
environmentálně významné dopady	proenvironmentální chování	sporně hodnocené environmentální chování	environmentálně nepříznivé chování

Oblasti environmentálního chování

Environmentálními problémy se v současné době rozumí široká škála jevů, které jsou v oblasti ochrany životního prostředí všeobecně považovány za nepříznivé. Je možné mezi nimi rozlišit čtyři oblasti environmentálních problémů (srv. Bell, 2001):⁷

Odhazování odpadků, narušování přírodních památek a poškozování krajinného rázu jsou do značné míry **problémy environmentální estetiky**.

Problém ve vztahu ke zdraví představuje znečištění ovzduší, toxické látky v prostředí či lidskou činností zvýšená úroveň radioaktivity.

Podstatou **problémů přírodních zdrojů** je nadměrné čerpání zdrojů neobnovitelných (nerostné suroviny jako uhlí, ropa) i obnovitelných (voda, půda).

Velkochovy zemědělského průmyslu, testování kosmetiky na zvířatech, destrukce přírodních biotopů a tvorba migračních bariér je možné zahrnout pod **problémy ochrany života a jeho důstojnosti**.

Určité environmentální problémy se projevují ve více oblastech. Jak upozorňuje Bell (2001), současná míra osobní automobilové dopravy je závažným problémem z hlediska lidského zdraví, estetiky životního prostředí i přírodních zdrojů, a protože frekventované silnice často přetínají přirozené biokoridory a jsou lemovány překvapivými počty usmrčených zvířat,⁸ představují bezpochyby také problém z hlediska ochrany života a jeho důstojnosti.

Uvedenou klasifikaci environmentálních problémů lze použít také při výzkumu lidského chování k životnímu prostředí. Podle vazby chování na různé druhy problémů životního prostředí můžeme rozlišovat oblasti environmentálního chování, které se analogicky týkají zdraví, estetiky, přírodních zdrojů a ochrany života.

⁷ Existují i jiná členění druhů proenvironmentálního chování. Činčera (2008, podle Marcinkowski, 1997; Mony, 2002) uvádí kategorie (1) ekomanagement, (2) spotřebitelské chování, (3) přesvědčování, při kterém lidé působí na jiné osoby či skupiny, (4) politické akce, (5) právní akce. Dále viz např. heslo „globální environmentální problémy“ na EnviWiki, také Moldan (2003), Braniš (2006).

⁸ Pro zajímavost: studenti Přírodní školy monitorovali na 40 kilometrovém úseku počet přejetých zvířat. Napočítali například více než 60 rozjetých užovek obojkových (Kateřina Jančaříková, ústní sdělení, 10.6. 2008).

ČÍM JE OVLIVŇOVÁNO CHOVÁNÍ LIDÍ K ŽIVOTNÍMU PROSTŘEDÍ?

Jednou z oblastí environmentálního chování je doprava. V současné době si lidé při svých cestách do zahraničí vybírají z mnoha různých způsobů dopravy, které se kromě ceny, pohodlí, rychlosti a bezpečnosti liší také svým dopadem na životní prostředí. S ohledem na emise CO₂ či environmentální stopu různých způsobů dopravy je zajímavé se ptát: čím to je, že někteří lidé při cestě z Prahy do Paříže jedou vlakem, a jiní cestují letadlem?

Uvažujme o těch důvodech konkrétně. Svou roli mohou hrát faktory, které nikoho nepřekvapí, jako cena benzínu nebo letenky, dostatek (či nedostatek času) nebo peněz, strach z letů letadlem, pohodlnost, průjezdnost německých dálnic, nízká důvěra ve vlastní řídicí schopnosti či osobní záliba v řízení automobilu. Každý může být nicméně ovlivněn i „subjektivnějšími“ vlivy jako jsou ekologické postoje přátel k letecké dopravě, historky kolegů z německých dálničních odpočívadel, nostalgická vzpomínka na první let s rodiči na lince Praha – Paříž, či také televizní záběry letadla, které před týdnem spadlo u Madridu.

Každý člověk má své důvody, proč se chová tím či oním způsobem. Jak jsme viděli na tomto příkladu, na chování člověka k životnímu prostředí působí široké spektrum vlivů (faktorů). Doprava je přitom jen jednou z mnoha oblastí environmentálního chování. Pokud se tedy ptáme, jaké faktory nejvýznamněji ovlivňují celkové chování člověka k životnímu prostředí, můžeme rovnou říci: na takovou otázku neexistuje snadná odpověď. Místo toho se pokusme v těchto faktorech zorientovat.

Lidské chování k životnímu prostředí ovlivňují **faktory vnější** (tedy prostředí jedince) a **faktory vnitřní** (fyzické a psychické aspekty jedince). Některé faktory přitom ovlivňují široké sociální skupiny (ekologická daňová reforma, plošné zavádění třídících kontejnerů), jiné mohou působit jen na pár jedinců (přírodní poezie jihokorejské básničky). Z pohledu environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty je důležité mít na zřeteli, že osobní motivace pro ochranu životního prostředí je pro výsledné environmentální chování člověka jedince rozhodujícím faktorem jen v některých případech (ve výše uvedeném příkladu o cestování do Paříže hrála svou roli řada jiných - neenvironmentálních - důvodů).

Kdyby bylo možné zahrnout do jednoho modelu všechny faktory, které ovlivňují chování jedince k životnímu prostředí, připomínalo by jeho grafické zpracování jakousi velmi rozsáhlou pavučinu: v soustavě faktorů by byly zahrnuty faktory vnitřní i vnější, minulé zkušenosti jedince, aktuálně působící faktory i očekávání do budoucna. Takový komplexní model by zachycoval nejen osobní, ale také skupinové a celospolečenské faktory, které ovlivňují chování člověka k životnímu prostředí. Pro vyjádření reálného stavu by mohly být faktory graficky propojeny vzájemnými vazbami podle toho, jak spolu vzájemně souvisí (viz ilustrace č. 1). Grafické zpracování modelu environmentálního chování by přitom nemělo být statické, spíše naopak - v ideálním případě by se v čase proměňovalo tak, jak se dynamicky vyvíjí faktory a jejich vazby.⁹

⁹ Jak se říká, vše souvisí se vším. Otázka zní: jak? Například ekologická daňová reforma může ovlivnit jak chování Václava Nováka k životnímu prostředí, tak i další vlivy, které jeho chování utvářejí, například environmentální postoje jeho přátel (naštvaní kvůli zvýšení cen výrobků náročných na těžbu surovin), vyšší příjmu či změnu zaměstnání (ekologické daně ovlivňují také rozvoj či útlum výrobních odvětví). Ekonomické faktory ovlivňují sociální a environmentální, a naopak; celospolečenské ty osobní, a tak by se dalo dlouho pokračovat.

Výzkum faktorů ovlivňujících environmentální chování je vzhledem k složitosti celé problematiky odborně poměrně náročný. Klade nároky na mezioborový rozhled, analytické schopnosti a metodologickou připravenost odborníků, kteří se studiem problematiky zabývají. Osobně vidím v postupném mapování a popisu faktorů, které předurčují chování lidí k životnímu prostředí, jednu z významných výzev pro ekopsychologii. Takový výzkum umožní porozumět lépe tomu, proč lidé svými chováními poškozují životní prostředí, a bude dobrým základem pro účinné programy environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty (viz závěr kapitoly). Pro poznání faktorů, které ovlivňují environmentální chování, je potřebné krok za krokem:

- (1) Zorientovat se v soustavě faktorů, které ovlivňují environmentální chování jedince, tzn. pro začátek si osvojit koncepty, které zlepšují orientaci ve složité problematice. Užitečné jsou také aktivity jako publikování přehledových studií, vytváření mezioborových bibliografií, utřídění oborové terminologie ad.
- (2) Systematicky rozkrývat soustavu faktorů ovlivňujících environmentální chování a jejich vzájemné vazby, tedy vytvářet komplexní mapu těchto faktorů. Například prostřednictvím pozorování, analýzy stop a výsledků činnosti či kvalitativních rozhovorů lze hledat odpověď na otázku: Co vše může hrát roli v konkrétních případech environmentálního chování?¹⁰
- (3) Kvantitativně zkoumat vlastnosti tzv. klíčových faktorů, které mají stěžejní vliv na chování širších sociálních skupin k životnímu prostředí, např. s použitím experimentů, srovnávacích a korelačních studií.

Jak uvádíme výše, výzkumná práce začíná orientací v problematice. Předkládáme zde proto původní koncept tzv. **orientační mapy tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování jedince**, který poskytuje rozlišení a stručné vymezení tří základních oblastí, ze kterých působí faktory na environmentální chování (viz schéma č. 1):¹¹

- (1.) **faktory vycházející z podmínek prostředí,**
- (2.) **faktory osobnosti jedince,**
- (3.) **faktory osobního vztah jedince k přírodě.**

Jak bude dále zmíněno, každou oblast tvoří určitý okruh témat. **Ekopsychologie se zabývá všemi třemi okruhy.** Jednotlivými otázkami se spolu s ní zabývají také další (níže uvedené) vědecké disciplíny.

Ačkoliv je celá řada takových vazeb mezi vlivy odborně popsána, reálné vytvoření nastíněného modelu považují za vědeckou utopii. Překážek je mnoho: chybí mozkový trust, který by byl ochotný se tak rozsáhlou syntézou zabývat, společenskovední terminologie a paradigmatata se zdají nekompatibilní, společenskovední poznatky jsou značně pluralitní a celá oblast je navíc kontaminována různými ideologiemi.

Přesto uvedený model stojí za představu: naznačuje, jak neskutečně rozmanité a nepřehledné je množství vlivů, které ovlivňují environmentální chování lidí. Nastíněný model v jeho spletitosti nikdo nevytvoří, existovat však budou jeho více či méně validní redukce. Detailně je možné studovat části systému vlivů, s tichým vědomím, že na otázku položenou v názvu kapitoly neexistují jednoduché odpovědi.

¹⁰ Podrobně viz Krajhanzl, Zahradníková, Rut (2010).

¹¹ Pro srovnání: Messick rozlišuje strategie podpory environmentálního chování na individuální řešení „založené na osobní volbě jednotlivců“ (srv. níže uvedené oblasti osobnostních vlivů a vztahu k přírodě a životního prostředí) a strukturální řešení „založené na designu sociálního aranžmá ve skupinách“ (srv. zde uvedené vlivy prostředí). (Messick, Brewer 1983).

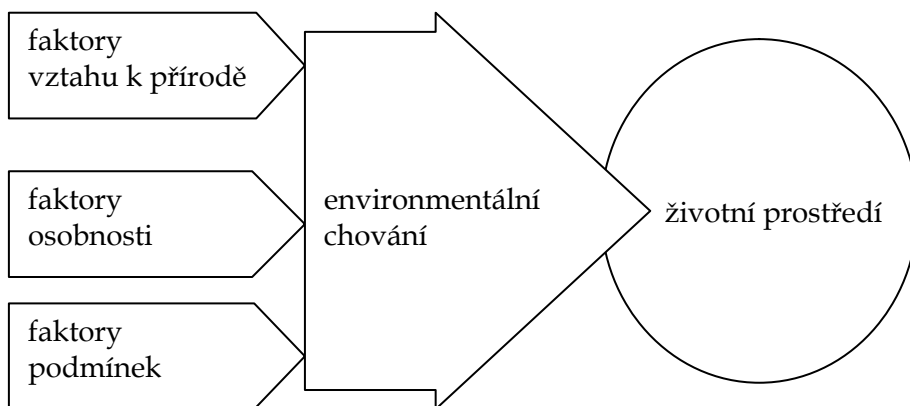
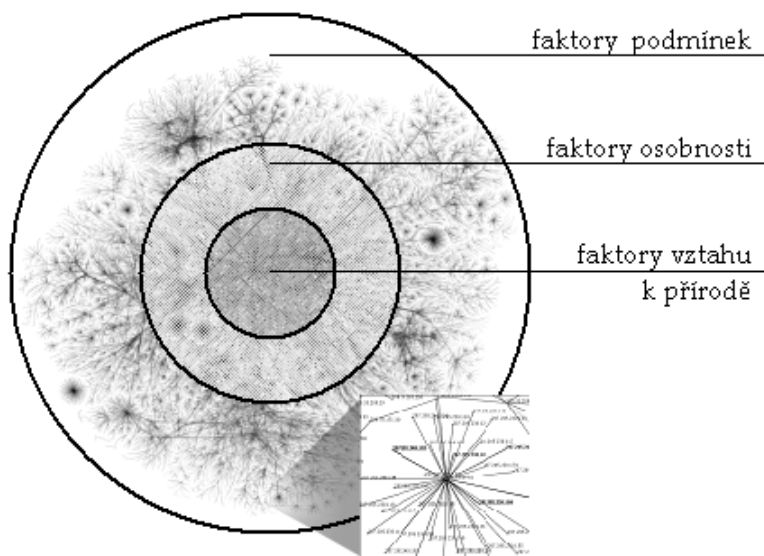

Schéma 1. Čím je ovlivňováno chování jedince k životnímu prostředí?

Ilustrace č. 1: Orientační mapa tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování jedince ¹²

Vliv podmínek prostředí na environmentální chování

Chovat se šetrně k životnímu prostředí je snadnější, když podmínky udržitelnému jednání přejí: kousek za domem máte kráček s cenově dostupnými biopotravinami

¹² Uvedené zobrazení je ilustrativní (použito je schéma, které nesouvisí s probíraným tématem). Pro představu znázorňuje, že ve spleťte síti faktorů slouží vyznačené hranice mezi prostředím - osobností - vztahem k přírodě jen pro (oborovou) orientaci. Interakci mezi faktory neovlivňují. Vztah k přírodě je součástí osobnosti a ta je součástí prostředí. Ohraničené tři sféry přesto tvoří tematicky autonomní oblasti, kterým se věnují rozdílné korpusy odborné literatury. Při výzkumu je možné věnovat pozornost dílčím oblastem (viz detail), aniž by se ztrácel ze zřetel celků.

a žijete v městečku, kam je to všude co by kamenem dohodil, případně autobusy jezdí co deset minut a ne jen dvakrát denně. Někdy je naopak velmi obtížné chovat se proenvironmentálně - známé jsou například strážně pražských cyklistů, o potížích vegetariánů v prostředí venkovských zabijaček snad ani nemluví.

Environmentalistika, sociologie, ekonomie, ale také právní vědy, kulturologie, religionistika a jiné obory se zabývají (kromě jiného) také tím, jak ovlivňují podmínky prostředí environmentální chování veřejnosti. Pozornost je věnována **ekonomickému prostředí** s cenami, dostupností výrobků a certifikacemi ekologických produktů, **právnímu prostředí** se zákonnými normami o znečištění a výstavbě, zacházení s odpady a týrání zvířat, **kulturnímu a sociálnímu prostředí** s tradicemi, morálními normami, náboženskými a hodnotovými směry a vlivem organizací, masmédií, sociálních skupin a autorit, a **životnímu (fyzickému) prostředí** s dostupností a kvalitou přírodního prostředí, přírodními podmínkami, infrastrukturou dopravy, občanské vybavenosti a odpadového hospodářství.

Vliv podmínek prostředí na environmentální chování je možné chápat jako působení **vnějších faktorů, které ovlivňují chování lidí k životnímu prostředí**. Podle vědních oborů je možné rozlišovat sociální, kulturní, environmentální, právní, ekonomické a jiné **faktory podmínek prostředí**.

Faktory podmínek prostředí jsou „živé“ – proměňují se a ovlivňují navzájem; například ekonomické faktory interagují nejen mezi sebou, ale ovlivňují také sociální, environmentální a kulturní prostředí. Dochází ke střetávání faktorů, jejich vzájemnému posilování či vytváření synergií.¹³ Tyto děje jsou doménou studia společenskovedních oborů, přičemž mezioborová spolupráce přispívá k vytvoření komplexních pohledů na podmínky prostředí, které na člověka působí, a prognóz jeho dalšího vývoje.

Zatímco doménou většiny psychologických disciplín jsou faktory „vnitřního světa“ na chování, **sociální psychologie a sociologie, ekonomická psychologie a ekonomie, environmentální psychologie a environmentalistika** mají odborně nesnadnou úlohu na pomezí „vnitřního“ a „vnějšího“: pozorují, jak sociální, ekonomické a environmentální faktory ovlivňují lidské prožívání a chování – například:

Jak ovlivňuje ochotu lidí k environmentálně šetrnému chování obraz „ekologů“ v novinách a televizi? Jaká cena za litr benzínu by mohla změnit dopravní vzorce většiny obyvatel? Jsou účinné právní sankce za pálení plastových odpadů? Jak ovlivňuje život v předlidském a znečištěném prostředí velkoměsta environmentální chování?

Všemi těmito otázkami se zabývá také **ekopsychologie**, mezioborová disciplína pojímaná jako platforma pro propojování poznatků a spolupráci odborníků různých oborů pohybujících se na hranicích mezi „vnějším“ a „vnitřním“.¹⁴ Řada výzkumů této problematiky je spojena s tzv. **behaviorální analýzou**.¹⁵ Empiricky ověřovány jsou strategie na podporu environmentálního chování, které mění podmínky prostředí tak, aby motivovalo k šetrnému chování.¹⁶

¹³ Konflikt dvou vlivů, například ideových směrů, může ve vnitřním světě (jedinci) skončit nanejvýš neurórou. Ve vnějším světě (společnosti) občanskou válkou.

¹⁴ Krajhanzl (2008), Saunders (2003).

¹⁵ Dlouhodobě a intenzivně se zkoumáním v této oblasti zabývá Scott E. Geller (in Bechtel, Churchman 2002).

¹⁶ Podrobněji viz např. Gardner, Stern (1997), McKenzie-Mohr, Douglas (1999), Bell (2001), Kušková (2009).

Vliv osobnosti na environmentální chování

Pozorujte někdy souvislost mezi temperamentem člověka, jeho charakterovými rysy, schopnostmi, hodnotami, postoji, životním stylem na straně jedné, a environmentálním chováním na straně druhé. Uvidíte, jak na environmentální chování člověka působí jeho osobnost.¹⁷

Je zasněný? Občas si spálí oběd nebo možná vyklopí cisternu s benzínem do příkopu. Je nervózní? Možná se uklidňuje pitím kávy a kouřením, soláriem, rychlou jízdou, „shoppingem“ nebo exotickou dovolenou. Že ne, že medituje a prohlubuje své prožívání přítomnosti? Bude pak asi klidnější, při snižování svého duševního napětí spotřebuje méně než jiní lidé. A zajímá se o technické inovace? Možná si už instaluje tepelná čerpadla, omítá si interiér jílem a zavádí si na chalupě solární výhřev vody.

Faktory osobnosti, které ovlivňují chování člověka k životnímu prostředí, jsou tzv. vnitřní faktory ovlivňující environmentální chování (viz výše), stejně jako vztah k přírodě. Ačkoliv je vztah k přírodě *de facto* součástí osobnosti, pro účely Orientační mapy faktorů ovlivňujících environmentální chování rozlišujeme obě skupiny faktorů - tedy faktory osobnosti a faktory vztahu k přírodě. Činíme tak proto, že v oblasti výzkumu jsou obě skupiny faktorů studovány do značné míry autonomně (jiné základní prameny, jiní autoři, jiný design výzkumných studií). Podobně stojí za to odlišit také intervence realizované v environmentální praxi, které směřují k faktorům osobnosti a faktorům vztahu k přírodě (srv. rozdíl mezi specifickou a nespecifickou protidrogovou prevencí).

Volíme proto následující vymezení:

Faktory osobnosti ovlivňující environmentální chování jsou vlivy charakterových vlastností, motivačních charakteristik (postoje a hodnoty), schopností a duševních nálad jedince na jeho chování k životnímu prostředí. S ohledem na autonomii tématu vztahu k přírodě ve vědeckém výzkumu i environmentální praxi je také v tomto konceptu mezi oběma oblastmi faktorů rozlišováno, a to s vědomím, že v rámci osobnosti člověka jsou obě oblasti faktorů úzce propojeny.¹⁸

Faktory osobnosti ovlivňují často environmentální chování neuvědomovaně. Nápadnými se stávají zejména ve chvílích, kdy se dostávají do konfliktu se vztahem k přírodě (viz dále) – kupříkladu když se šetrného ekologa zmocní cestovatelské touhy nebo když rozrztité obdivovatele rostlin uvadnou pro její „chronickou zapomětlivost“ macešky.

Ekopsychologický výzkum se faktory osobnosti zabývá méně než podmínkami prostředí a vztahem k přírodě. Pozornost empirických studií se při studiu faktorů osobnosti zaměřuje především na to, jak na environmentální chování působí životní hodno-

¹⁷ V psychologii existují desítky definic osobnosti. Psychologický slovník (Hartl, Harlová 2000: 379) uvádí, že „nejčastěji je (osobnost) definována jako celek duševního života člověka“. Podle Nakonečného (1999: 252) má pojem osobnost význam deskriptivního a explanačního konstruktů: „vyjadřuje, že osobnost je interindividuálně odlišný celek psychofyzických dispozic lidského individua (hledisko deskriptivní) a dále, že je to organizovaný celek duševního života člověka, funkčně relativně jednotný, samoregulující se systém (explanační hledisko)“. Balcar (1983: 13) píše, že psychologický pojem osobnosti „vyjadřuje vnitřní jednotu a strukturovanost obsahu duševního života lidského jedince, a to v daném okamžiku i v průběhu času, kdy jde o totožnost jedince po stránce duševní se sebou samým v různých obdobích a za různých okolností jeho života. Dalším znakem osobnosti je její individuální svéráz, psychologická odlišnost jedince od ostatních příslušníků jeho rodu.“

¹⁸ Ačkoliv se nám snadněji kreslí dělící čára mezi člověka a prostředí, je s ním člověk podobně neodlučitelně spjat, tak jako vztah k přírodě s osobností člověka.

ty jedince (stupnice hodnot,¹⁹ konzumerismus²⁰), životní styl (dobrovolná skromnost²¹) a vlastnosti osobnosti (konformnost,²² pohodlnost,²³ místo kontroly²⁴).²⁵

Vliv vztahu k přírodě na environmentální chování

Vztah k přírodě není téma ledajaké: hraje významnou roli v environmentální výchově, vzdělávání a osvětě, piší o něm zelení myslitelé, je předmětem moralizujících apelů a důvodem ke kritice soudobé společnosti, inspiruje umělce a do rozvoje vztahu k přírodě jsou vkládány naděje jako do jednoho ze základních kamenů environmentální udržitelnosti. Přitom odborné reflexe, které popisují strukturu a dynamiku vztahu k přírodě, jsou v České republice vzácné. Zahraniční odborná produkce je k tomuto tématu výrazně větší²⁶ - nicméně doposud v ní převládají studie, které se vztahem k přírodě zabývají se důrazem na některou z dílčích otázek, především na environmentální postoje.²⁷ Chybí odborné práce, které by se pokusili popsat vztah k přírodě v jeho celistvosti (komplexnosti).

Vztah k přírodě přitom nelze zužovat na otázku často zkoumaných environmentálních postojů: environmentální chování ovlivňují také jiné *duševní děje, jevy, vlastnosti a stavy člověka, které jsou přímo zaměřeny na přírodu (mimolidský svět) a životní prostředí, a které zde označujeme jako vztah k přírodě*.²⁸ Jsou různorodé, např. prožitek uvolnění v přírodním parku, dovednost vypěstovat brambory a stáhnout králíka z kůže, existenciální úzkost tváří v tvář ekologické krizi, rozšířené stavy vědomí spojené se zážitky v přírodě, animistické vnímání přírody v předškolním věku, vztek na strůjce lesní holoseče či spotřebitelská dilemata spojená s ideály ekospotřebitelství.

O vztazích lidí k přírodě vypovídá tzv. **charakteristika osobního vztahu k přírodě**: vyjadřuje, jakým způsobem lidé k přírodě a životnímu prostředí přistupují (environmentální potřeby a postoje) a jaké jsou při tom jejich duševní možnosti (schopnosti).²⁹

Vztah k přírodě prokazatelně ovlivňuje environmentální chování.³⁰ Mýlí se však ti, kteří věří, že „dobrý vztah k přírodě“ je zárukou šetrného chování k životnímu prostředí. Působí na něj již zmíněné faktory podmínek prostředí a osobnosti, a vliv vztahu k přírodě tak není absolutní:

Při třídění odpadků může hrát roli dostupnost odpadkového koše (prostředí), disciplinovanost a svědomitost člověka (osobnost) a jeho postoj k třídění odpadů (vztah k přírodě a životnímu prostředí). Při vypalování louky hraje roli představa souseda, který dotyčného s chutí „napraská“ na úřadě (prostředí), nostalgické vzpomínky na vypalování louky s dědou (osobnost) a slitování s lučným hmyzem (vztah k přírodě a životnímu prostředí).

¹⁹ Schwartz (1992).

²⁰ Nickerson (2003).

²¹ Fabiánová (2004).

²² Nickerson (2003).

²³ Leonard, Barton (1981).

²⁴ Nickerson (2003).

²⁵ Hlubinnou reflexí vlivu charakteru osobnosti na environmentální chování se zabývá Pavel Skála (2009).

²⁶ Srv. Bell (2001).

²⁷ Viz např. Gardner, Stern (1996), Gifford (1997), Bell (2001), Bechtel, Churchman (2002), Nickerson (2003).

²⁸ Podrobně k vymezení Krajhanzl (2007).

²⁹ Podrobněji viz kapitola *Stručné představení charakteristiky osobní vztahu k přírodě*.

³⁰ Např. Gardner, Stern (1996), Gifford (1997), Nickerson (2003), Clayton, Opatow (2003), Bell (2001).

Interakce v systému

Jak jsme již zmínili, soustava faktorů ovlivňujících environmentální chování jedince je dynamická a prochází tedy neustálým vývojem. Působení faktorů na environmentální chování je možné charakterizovat takto:³¹

- (a) **Různá intenzita působení faktorů na určité environmentální chování jedince** – některé faktory jsou slabší, jiné působí silněji. Intenzitu působení faktorů přitom ovlivňují ostatní faktory, které v daném momentě působí.
Příklad: Školní pedagožka jedné maloměstské školy ví, že zvířata ve velkochovech často trpí. Ráda by vzala děti na jatka, ale vzhledem k napjatým vztahům mezi školou a rodiči se bojí, co by to přineslo. Protože je nyní její obava silnější než její ekopedagogické přesvědčení, exkurzi na jatka odložila na neurčito.
- (b) **Příznivé či nepříznivé působení ve směru chování šetrného k životnímu prostředí** – faktory se vzájemně například „sčítají“ a „odčítají“ („zesilují“ nebo „ruší“) a jejich výsledkem je určité chování.
Příklad: Paní učitelka Jirkovi ve škole říká, že hodné děti třídí odpadky a jemu se ty barevné popelnice líbí víc než ty plechové. Doma mu ale táta opakuje, že třídít je blbost a ať se kouká zabývat něčím užitečným. Dopadnout to tedy může tak, že Jirka ve škole třídí a doma ne - výčitky svědomí má ale tam i tam.
- (c) **Faktory působí specificky, tedy s určitou intenzitou na určité chování** – síla a zaměření faktorů se mění v čase, podle jedince i podle chování.
Příklad: Kniha Skeptický ekolog Bjørna Lomborga byla pro Jirkova otce důvodem, proč začal mít spadeno na vše ekologické. Pro jiné lidi může být naštvání na autora při četbě provokativní knihy okamžikem, kdy se rozhodnou aktivně podporovat ekologické organizace. Přitom někoho taková kniha ovlivní zcela zásadně, druhého nepatrně, třetího vůbec ne.

Aplikace: podpora proenvironmentálního chování

Uvedený koncept *Orientační mapy tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování* zpřístupňuje komplexní pohled na problematiku. Ten lze aplikovat také v programech environmentální praxe, které se zabývají podporou proenvironmentálního chování. Komplexní pohled na faktory, které působí na chování lidí k životnímu prostředí, zvyšuje kvalifikovanost rozhodnutí v environmentální praxi a efektivitu podpory proenvironmentálního chování, například:

Pořizovat v obci další kontejnery na tříděný odpad nebo rozjízdit pro-recyklační kampaň? Obnovit školní zahradu nebo posílat školní třídy na zážitkovou školu v přírodě či programy environmentální výchovy? Lobbovat za státní subvence

³¹ Srv. s topologickou psychologií a vektorovou analýzou Kurta Lewina.

ekologickým výrobkům, propagovat biopotraviny billboardy či podporovat spolupráci mezi dodavateli biopotravin do hypermarketů?

Jak při praktické podpoře proenvironmentálního chování využít komplexní pohled na faktory, které toto chování ovlivňují? Postup lze stručně popsat čtyřmi kroky (podrobně viz Krajhanzl, Zahradníková, Rut, 2010):³²

(1) Výběr environmentálního chování, na které se program zaměřuje

Pro program určíme, na které environmentální chování se zaměří – bude to na vypalování trávy, jízdu autem po městě nebo nákup v lednu prodávaných rajčat? Kritériem pro určení chování, na které je program ve zvolené cílové skupině zacílen, může být celková ekologická stopa takového chování či úžejí produkce CO₂.

Důležité je, aby nedošlo k záměně cílů a metod projektu – rozdat do tříd tři sta informačních letáků o třídění odpadu není cílem, ale metodou. Cílem může být zvýšit objem vyříděného odpadu na místní základní škole.

(2) Zmapování faktorů, které ovlivňují environmentální chování

Pozorováním, focus groupem, anketou či kvantitativně zpracovaným dotazníkem je možné zkoumat, jaké faktory předurčují environmentální chování, tedy: co působí PRO (benefity) a PROTI zvolenému proenvironmentálnímu chování (bariéry)?³³

V 8.A., třídě s nízkým objemem separovaného odpadu, mohou PROTI třídění působit stejně tak nedostatek odpadkových košů, odpor učitelského sboru přenášející se na žáky či špatně značené nádoby s odpadem, jako slabá motivace žáků či antiekoologické postoje „vůdců“ tříd. PRO třídění může působit příklad 8.B, která třídí „jako by nic“, kauza místní skládky, která víří veřejné mínění, ochota ředitele podporovat třídění a šest žáků školy, kteří mají o problematiku eminentní zájem a ve svém volném čase pomáhají v místním ekocentru.

(3) Zmapování potenciálu změny environmentálního chování

Určité faktory lze změnit snadno (srozumitelné cedulky na odpadkových koších) a některé o poznání hůře (antiekoologické postoje třídních vůdců). Důležitým krokem je proto posoudit potenciál změny působení jednotlivých faktorů: jakým způsobem je možné proenvironmentální chování podpořit?

Obecně přitom platí, že ovlivňovat chování **změnou podmínek prostředí** je poměrně snadné (instalování nových košů, informační tabule). Šetrné chování k životnímu prostředí však často po návratu prostředí k původnímu stavu vymizí.³⁴

Podporovat změnu faktorů osobnosti, které ovlivňují environmentální

³² Dále McKenzie-Mohr, Smith (1999), Schmuck, Schultz (2002: 28-32), Gifford (1997: 54), Bechtel, Churchman (2002: 525).

³³ srv. Kollmus, Agyeman (2002).

³⁴ Člověk například separuje odpad v zaměstnání, kde všichni třídí, a koše na plasty a papír mají v každé kanceláři. Po nástupu do dalšího zaměstnání, kde jsou koše jen v recepci a kolegové mají k separaci o poznání lhostejnější přístup, řada lidí třídít přestane.

chování, je odborně velmi náročné (systematická práce se změnou osobnosti u dospělých se podobá psychoterapii). Z etického hlediska je otázka, na jaké bázi spolupráce může k takové intervenci dojít, neboť práce se změnou osobnosti by se měla dít se souhlasem dotčeného. Poněkud jiná je situace v případech výchovy dětí, kdy společnost očekává od vychovatele při jeho práci s dětmi předškolního a školního věku určité formování osobnosti dítěte.

S aktivitami podporujícími změnu vztahu k přírodě se můžeme setkat především v environmentální výchově, vzdělávání a osvětě. Ačkoliv tyto intervence nejsou zpravidla do takové hloubky jako práce s osobností, je také zde potřebná určitá metodická připravenost. Podobně jako práce s osobností jsou aktivity podporující změnu vztahu jedince k přírodě příslibem dlouhodobějšího proenvironmentálního chování.³⁵

(4) Určení postupu k podpoře proenvironmentálního programu

Jak realizovat podporu proenvironmentálního chování? Určení účinného postupu vyplývá z předchozích kroků: právě faktory, které ovlivňují vybrané environmentální chování nejvýznamněji a které jsou zároveň nejsnáze ovlivnitelné, jsou pro program směřující k podpoře proenvironmentálního chování nejzajímavější.

Například pokud špatně označené koše ze zmíněné třídy opravdu ovlivňují jejich používání, není nic snazšího než vytisknout srozumitelné a poutavé označení. Pokud na popiscích košů až tolik nezáleží, ale učitelskému sboru půjde snadno vysvětlit, proč budeme třídit i hliník a bioodpad, bude dobré začít právě tady.

Shrnutí

Environmentální chování lidí je ovlivňováno bezpočtem faktorů. Představený koncept *Orientační mapy tří oblastí faktorů ovlivňujících environmentální chování* nabízí základní orientaci ve složité a dynamicky se vyvíjející problematice. Může sloužit jako vodítko, které usnadňuje vyhledávání odborných pramenů, umožňuje přehledně a komplexně mapovat environmentální chování v různých oblastech a přispívá k systematizaci, efektivnímu zacílení a spolupráci mezi organizacemi při environmentálně výchovných, vzdělávacích a osvětových aktivitách.

Čtyři kroky ke kvalitní přípravě programu environmentální výchovy se dají shrnout slovy: zacílit, zmapovat stav, zmapovat potenciál a určit postup (podrobně viz Krajhanzl, Zahradníková, Rut, 2010). V nadsázce lze odkázat na uplatnění obecných a nepsaných principů, které jsou často v environmentální praxi dodržovány:

Uvažujme o celku. Poznávejme vazby v (eko)systému.

Jednejme tam, kde je to potřebné a možné.

Počínejme si odpovědně a s respektem ke všem, kterých se to týká.

³⁵ Bechtel, Churchman (2002: 525).

CHARAKTERISTIKY OSOBNÍHO VZTAHU K PŘÍRODĚ

Mnoho lidí se rádo rozpovídá o svém vřelém vztahu k přírodě. Zahrádkář, turista, přírodovědec, lesník, pastevec, malíř-krajinář, outdoorový sportovec, ekologický aktivista i cestovatel do divoké přírody. Stačí je chvíli poslouchat a člověka napadne, že každý mluví o něčem trochu jiném.³⁶

Je až překvapující, že pro popis vztahů k přírodě zatím v České republice není k dispozici sdílený oborový jazyk (pojmosloví), který by umožňoval srozumitelnou a jasnou komunikaci o otázkách spojených se vztahem k přírodě. Protože funkční pojmosloví (terminologii) považují za podstatnou podmínku rozvoje jakéhokoli oboru, vytvořil jsem během uplynulých sedmi let koncept charakteristiky osobního vztahu k přírodě, která nabízí pojmosloví pro orientaci v problematice vztahu k přírodě. S pomocí tohoto pojmosloví je možné popisovat a srovnávat osobní vztahy lidí k přírodě, jeho součástí je původní koncept pěti základních **charakteristik osobního vztahu k přírodě**, které reflektují různé oblasti vztahu k přírodě a pojmenovávají je takto: potřeba kontaktu s přírodou, schopnosti pro kontakt s přírodou, environmentální senzitivita, postoj k přírodě a environmentální vědomí.

Potřeba kontaktu s přírodou

Člověk s vyšší **potřebou kontaktu s přírodou** hledá způsoby, jak být co nejvíce v přírodě, a jak být co nejvíce s přírodou. Příroda ho přitahuje a láká, čas od času cítí nutkání po kontaktu s ní. Chodí ven kdy může, jezdí na výlety, cestuje a podniká výpravy, možná si buduje nějaké obydlí v přírodě nebo se za přírodou i stěhuje.³⁷ S přírodními prvky se setkáme u něj doma, s přírodní tematikou v knihovně a s přírodními scénériemi na stěnách bytu nebo na ploše počítače.³⁸ Pokud se takovému člověku nedostává potřebného kontaktu s přírodou, bývá neklidný a nesoustředěný,³⁹ a ve svých plánech či fantaziích zabíhá do chvíl, kdy do přírody opět vyrazí, vrací se ke svým minulým zážitkům. Člověkem s vyšší potřebou kontaktu s přírodou může být stejně tak víkendový chatař jako tramp, máchovský poutník stejně jako terénní cyklista, houbař zajíždějící autem do lesa, horolezec, výtvarník-krajinář i myslivec.

Člověk s nižší potřebou kontaktu je vůči pobývání v přírodě lhostejný. Příroda ho „netáhne“ - pokud v ní přece jen tráví čas, je to kvůli manželce, kamarádům, výdělku či zlepšování fyzické kondice.

Potřebu kontaktu s přírodou najdeme (kromě jiného) v pozadí turistických a sportovních aktivit v přírodě, chatařství a chalupářství, stěhování se z měst, myslivosti nebo třeba Klubu českých turistů.

³⁶ Krajhanzl (2007).

³⁷ O psychologických profitech pobývání v divočině Kaplan, Talbot (1983).

³⁸ Různé druhy kontaktu s přírodou viz Kahn (1999).

³⁹ Proč lidé vyhledávají kontakt s přírodním prostředím? Srv. teorie přetížení, teorie „arousal“, teorie vyčerpání a zotavení, viz Bell (2001), Bechtel, Churchman (2002), Gifford (1997).

Schopnosti pro kontakt přírodou

Se setkáváním s přírodou souvisí také určité schopnosti, i těmi jsou lidé obdařeni v různé míře. Člověk s vyšší úrovní **schopností pro kontakt s přírodou** si v přírodě (a s přírodou) umí poradit. Umí se dobře pohybovat lesnatým terénem (což není u mnoha současných lidí zdaleka samozřejmostí), umí v přírodě pobývat několik dní, rozdělá oheň, ví, co jíst a co ne, co dělat za bouřky a kde si nachystat nocleh. Je zvyklý na různé počasy a běžné venkovní teploty. Pro kontakt s přírodou je vybavený tělesně (pohybově, smyslově, fyziologicky), emočně a intelektově - svými schopnostmi, dovednostmi i poznatky. V přírodě se cítí přiměřeně klidně a uvolněně, protože s ní své zkušenosti. Umí si v ní odpočinout a ví, na co si dát pozor. Ovládá základy dovedností pro pěstitelství a chovatelství.

Člověk s nízkou úrovní schopností pro kontakt s přírodou není na prostředí lesů, hor a luk adaptovaný. V přírodě se stresuje nereálnými nebezpečími, ledasčeho se štítí a pobývání v přírodě pro něj znamená nepříjemnou ztrátu pohodlí.⁴⁰ Svě slabé předpoklady pro kontakt s přírodou může kompenzovat sofistikovaným outdoorovým oblečením a dalším vybavením pro pobyt v přírodě, které mu umožňuje zvládnout i běžné situace, které by pro něj jinak byly příliš náročné.

Vysoká úroveň schopností pro kontakt s přírodou je ideálem pro skauting, ligu lesní moudrosti (Woodcraft), cvičení v přírodě vojenských nadšenců či praktické kurzy a příručky bojových jednotek o tom, jak přežít v divočině.

Environmentální senzitivita

Zatímco schopnosti pro kontakt s přírodou bývají výkonově zaměřené a spojené s dovednostmi a odolností, environmentální senzitivita vystihuje rozdíl mezi lidmi v hloubce jejich prožívání kontaktu s přírodou. Jako charakteristika vyjadřuje různou míru lidské všímavosti k okolní přírodě. Pozornost člověka s vyšší **environmentální senzitivitou**⁴¹ je přitahuje okolní příroda, zajímá ho, někdy až pohlcuje.⁴² Spatří a uslyší to, co mnozí míjejí, ucítí a pocítí to, o čem druzí nemívají ponětí. Zatímco strom bude pro méně environmentálně senzitivního člověka jen obyčejným stromem, pro environmentálně senzitivního představuje celou řadu podnětů a vjemů: přírodovědně postřehne celou řadu detailů, těší se škálami barev a světel, unáší se symfonií šumění listů či pocítuje ježení vlasů v zátylku prouděním „energie“. Na přírodu se umí vyladit, ona si bere jeho pozornost a na oplátku mu dává celou řadu prožitků a zážitků - někomu intelektových, jinému estetických či spirituálních, přičemž celou řadu podnětů a vjemů si umí zpětně vybavit. Přírody si většinou všímá i v nepřírodním prostředí, jako například ve městě. Je vnímavý ke kráse zdravé přírody i k jejím zraněním a bolestem.

Člověk s nízkou environmentální senzitivou si ze svého okolí vybaví jen málo přírodních detailů. Má potíže se na přírodu soustředit – myšlenky a pocity ho vedou jinam.

⁴⁰ Bixler, Floyd (1997).

⁴¹ V literatuře se lze setkat s celou řadou rozličných vymezení environmentální senzitivity. Zde je definována jako vnímavost a všímavost k přírodnímu světu, která vzniká z tendence pozornosti (jedince) být tímto světem přitahována.

⁴² Srv. Metzger, McEwan (1999).

Environmentální senzitivita se po staletí projevuje v přírodním mysticismu a v umění (krajinomalba, přírodní lyrika), v současné době například v rostoucím zájmu o krajinu, poutnictví, bioregionalismus a geomancii.

Environmentální vědomí

Ne všichni lidé vnímaví k blízké přírodě jsou i svým chováním šetrnější k životnímu prostředí, v jeho lokálním měřítku i globální šíři. Člověk s vyšším **environmentálním vědomím**⁴³ je motivovaný pro ochranu přírody a životního prostředí. Hledá způsoby, jak se chovat k přírodě ohleduplněji,⁴⁴ a osvojuje si celou řadu proenvironmentálních návyků – například třídí odpady, omezuje svoji spotřebu vody a energie a svými nákupy podporuje environmentálně-šetrné produkty. Člověka s vyšším environmentálním vědomím pravděpodobně neuslyšíte bagatelizovat zhoršování životního prostředí.⁴⁵ Sám si uvědomuje souvislost mezi svým chováním a stavem životního prostředí. Znečištění, vymírání druhů a ohrožení přírodních cyklů planety vnímá jako nežádoucí. Snaží se spíše přispívat k řešení těchto problémů, než je vytvářet.⁴⁶

Pro člověka s vysokým environmentálním vědomím není ochrana přírody jen otázkou jeho intelektového zájmu, ale také jeho emocí⁴⁷ – pociťuje smutek nad devastací přírodního prostředí, soucítí s trpící přírodou a v současné době pravděpodobně prožívá určité obavy z environmentální budoucnosti. Ve svých potřebách se umí kvůli ochraně životního prostředí do určité míry uskromnit. Někdy se aktivně zapojuje do veřejných aktivit ochrany přírody nebo podporuje politické programy směřující k větší ochraně životního prostředí.⁴⁸

Člověk s nízkým environmentálním vědomím je k ochraně přírody lhostejný. Neváhá s aktivitami, které životní prostředí poškozují, a v horším případě se může vůči ochraně životního prostředí ostře vymezovat.

Environmentální vědomí se projevuje ve veřejném prostoru ve formě organizované ochrany přírody a životního prostředí, ekologického aktivismu a environmentalismu.

Postoj k přírodě

Pátá základní charakteristika vztahu k přírodě je obecnější než ty předchozí. Je jí **postoj k přírodě**, který je možné typově rozlišovat kupříkladu na panský, správcovský, partnerský, náboženský, hostilní apod.⁴⁹ Kazdy z těchto typů postoje k přírodě lze popsat prostřednictvím dvou dílčích charakteristik – dominancí či submisí vůči přírodě, a spřízněností (afiliace) či nepřítelství (hostilita) k přírodě.⁵⁰ Postoj k přírodě se projevuje jako obecné přesvědčení o tom, jaká je role přírody ve vztahu k člověku a jaké je postavení člověka vůči přírodě. V sociální sféře je možné se s tématy postojů k přírodě setkat především v akademické debatě – v oblasti environmentální filosofie, etiky a so-

⁴³ Srv. Takala (1991), Bechtel (1997), Schmuck, Schultz (2002).

⁴⁴ Tzv. environmentální identita (environmental identity), např. Susan Clayton „Environmental Identity: A conceptual and an Operational Definition“, in Clayton, Opatow (2003).

⁴⁵ Srv. „Human reactions to environmental Hazards: perceptual and cognitive processes“, in: Gardner, Stern (1996).

⁴⁶ Tzv. environmentální odpovědnost (environmental responsibility), viz např. Kals, Montada (1994).

⁴⁷ Srv. Kals, Maes „Sustainable Development and Emotions“, in: Schmuck, Schultz, 2002.

⁴⁸ Clayton, Opatow (2003).

⁴⁹ viz např. Franěk (2003).

⁵⁰ Krajhanzl (2004).

ciologie. V běžném životě jsou tato témata jen málokdy explicitně reflektována.

Tato poslední charakteristika má vztah k předcházejícím čtyřem, který je složitější, než by se mohlo zdát. Zjistěte neplatí přímá úměra mezi postojem k přírodě a dalšími charakteristikami – nemálo lidí cítí určité sympatie vůči přírodě, která je přitom jen u někoho spojena se zvýšenou potřebou kontaktu s přírodou či ještě vzácněji s vyšší úrovní environmentálního vědomí. Postoj k přírodě spíše vyjadřuje, jak konkrétní člověk o přírodě smýšlí, jak k ní ve svém životě obecně přistupuje.

Rozmanitost a rozpornost lidských vztahů k přírodě

Na první pohled je patrné, že mezi lidmi existují rozdíly v jejich vztahu k přírodě. Z uvedených pěti základních charakteristik přitom vyplývají dva podstatné závěry:

Zaprvé, vztah člověka k přírodě nelze vyjádřit „jedním slovem“, jednodimenzionálně, např. nelze říci, že někdo „je odcizený od přírody“ či „není odcizený“, „má blízký vztah k přírodě“ či „je přírodě vzdálený“. Skutečnost je o něco složitější, a také zajímavější – v popisu vztahu jedince k přírodě je potřebné reflektovat více dimenzí, kupříkladu ty zde uvedené.

Zadruhé, je zřejmé, že ne každý, koho to ve volném čase „táhne do přírody“, životní prostředí také prakticky chrání. Jak je to se vzájemnou závislostí dalších charakteristik?

Pro názornost si zkusme představit, že by se sešli lidé uvedení v příkladech jednotlivých charakteristik:

Chatař jako příklad člověka, který chce být v přírodě, tedy potřeby kontaktu s přírodou.

Voják vycvičený pro přežití v náročných přírodních podmínkách jako příklad člověka, který umí být v přírodě a s přírodou, tedy schopnosti pro kontakt s přírodou.

Přírodní básník jako příklad člověka, který intenzivně vnímá okolní přírodu, příklad environmentální senzitivity.

Ochránce přírody jako příklad člověka, který chrání přírodu, tedy environmentálního vědomí.⁵¹

Je zřejmé, že tito lidé se ve svém vztahu k přírodě liší. Je možné se ptát:

Má každý přírodní básník schopnosti pro kontakt s přírodou srovnatelné s vycvičeným vojákem? Je voják vycvičený pro přežití v divočině ohleduplný k přírodě stejně jako ochránce přírody? Láká to každého ochránce životního prostředí do přírody tak často jako chataře? Atd.

Uvedené charakteristiky osobního vztahu k přírodě jsou velmi často ve vzájemné disproporci, a za vzácné naopak můžeme považovat krajní případy, kdy je buď vysoce

⁵¹ Pátá charakteristika je dvoudimenzionální, a hůře by se s ní v tomto příkladu pracovalo.

rozvinuto všech pět charakteristik (jakýsi přírodní ideál?) nebo se všechny pohybují na minimální úrovni. Disproporce mezi charakteristikami vztahu k přírodě, kterou můžeme označit za rozpornost vztahu k přírodě, je přitom z hlediska environmentální udržitelnosti a environmentální výchovy, vzdělávání a osvěty velmi zajímavá.

Pro názornost stojí za to uvést několik ilustračních příkladů vytvořených studenty psychologie:⁵²

První příklad pro ilustraci⁵³

Vytvořený pro vztah jedince k přírodě, který je charakterizován takto: vysoká potřeba kontaktu s přírodou, spíše nižší schopnosti pro kontakt s přírodou, nízká environmentální senzitivita, střední úroveň environmentálního vědomí.

Člověk, který vášnivě miluje přírodu a často o ní mluví, nevydrží bez ní ani chvíli; pokud je nucen bydlet ve městě, má být plný květin a dalších přírodnin (kterým ale bohužel moc nerozumí, proto mu občas nějaká květina uschne nebo uhynie), na stole má kalendář s fotkami krajin, vlastní domácí zvíře / zvířata, ale je to podobné jako v případě květin, občas nějaké zvířátko pojde nedostatkem či nevhodností stravy.

Na dovolenou jezdí výhradně do přírody, ale ne pod stan, natož pod širák, lépe do nějakého hotýlku nebo penzionku s určitým servisem – aby se mohl kochat přírodními krásami a nemusel se starat o takové banality, jako např. kde si usuší věci, když zmokne, kde se večer umyje, co bude k jídlu apod.

Cestuje většinou s cestovní kanceláří nebo alespoň s textovým průvodcem, protože sám není moc všímavý. Kdyby mu někdo neřekl, na co se má v přírodě zaměřit a kam se podívat, tak by si toho vlastně ani nevšiml a výlet by podnikl zbytečně; proto si rád nechá poradit, na co se má kouknout, co je důležité a krásné (resp. se někomu jinému zdá důležité a krásné).

Co se týče chování k přírodě a v přírodě – chová se slušně, pokud ho to nijak zvlášť neomezuje, tzn. že např. třídí odpad, pokud s ním ovšem nemusí chodit příliš dlouhou cestu k popelnicím apod., jeho motivace pro ochranu přírody je spíše antropocentrická, tzn. že hájí práva přírody pro člověka – aby byly přírodní krásy zachovány pro člověka a ne pro přírodu samotnou.

Druhý příklad pro ilustraci⁵⁴

Vytvořený k charakteristice: nízká potřeba kontaktu s přírodou, spíše vyšší schopnosti pro kontakt s přírodou, spíše nižší environmentální senzitivita, vysoké environmentální vědomí.

Na monitoru PC má jako pozadí obrázek demonstrantů před atomovou elektrárnou. Do přírody nejedí - ve městě se dá dělat taky spousta zajímavých aktivit. Chodí do kurzu přežití v divočině, kde se zatím naučil docela obstojně zacházet s nožem. Má dobré

⁵² Studentům katedry psychologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy jsem zadal cvičení v rámci výběrového kurzu Osobní vztah člověka k přírodě. V zadání se dozvěděli o charakteristiku imaginárního jedince, který byl vyjádřen výhradně určitou úrovní čtyř základních charakteristik vztahu k přírodě. Pro každou charakteristiku byla použita pětibodová stupnice (vysoká úroveň, spíše vyšší úroveň, střední úroveň, spíše nižší úroveň, nízká úroveň). Studenti následně ve svém cvičení fabulovali, jaký člověk by takové charakteristice osobního vztahu k přírodě odpovídal (viz následující tři příklady).

⁵³ Autorka Petra Průchová.

⁵⁴ Autor Petr Balous.

orientační schopnosti, jen tak někde by nezabloudil. Nosí s sebou krabičku poslední záchrany, co kdyby se někdy hodila. Rád chodí na horolezeckou stěnu. Když jede vlakem, všimá si okolí a více se mu líbí krajina původní než uměle přetvořená člověkem, není ale schopen popsat nějaký detail krajiny, který by ho během cesty zaujal. Tak to nějak všechno splývá dohromady. Nejezdí autem a nelétá letadlem, když už tak MHD nebo vlak, má rád kolo, rád se projde a spoléhá hlavně na vlastní síly. Doma i v práci separuje odpad. Chodí na ekologické mítinky, svou přítomností vyjadřuje podporu pro dobrou věc.

Třetí příklad pro ilustraci⁵⁵

Vytvořený k charakteristice: spíše vyšší potřeba kontaktu s přírodou, nízké schopnosti pro kontakt s přírodou, vysoká environmentální senzitivita, spíše nižší environmentální vědomí.

Třetí portrét mi sedí na nějakého malíře. Kontakt s přírodou potřebuje, ale přiměřený. Do přírody zajde, když ho kupříkladu ovane léto, chce ten dojem mermomocí zachytit, a tak vyrazí. Stačí mu málo. Obraz, náladu a ducha místa si „vyfotí“ do své mysli a utíká honem honem k plátnu. Kdyby se mělo stát to, že by nedej Bože musel v přírodě zůstat, bez konzervy, kompasu, stanu by to nezvládl... prostě do skautu nechodil, na chalupě oheň bez podpalovače nerozdělal a slunko snad asi zapadá na západě... Roztržitý umělec, kombinace Exuperyho Malého prince a nějaké éterické víly, co žije ze vzduchu. Umělcova duše je schopna postihnout nejjemnější detail krajiny, obraz okolí je špikován každým sebedrobnějším vjemem. Muchomůrka jako šátek Ferdy mravence, šiška připomínající pásovice nebo ploník imitující periskop. Všechno něco znamená, všechno má svoje místo. Environmentální vědomí nemá v proudu asociací, obrazů, představ a prudkých pohnutí mysli dostatek místa. Obal od terpentýnu patří tak daleko, přesně tam, aby nová myšlenka stačila přistát na plátně a proto, když se nějaký ekologický počín povede, nebude se zlobit... *Panta rhei.*

Uvedené příklady ilustrují různorodost vztahů lidí k přírodě. Nepřímo tak dokládají, jak zkreslující mohou být jednodimenzionální pojetí vztahu k přírodě (např. spříznění vs. odcizení). Jednodimenzionální pojetí svou všeobecností zastírají naznačené dimenze vztahu k přírodě a přehlížejí mezi lidmi dnes tak rozšířenou vnitřní rozpornost vztahu k přírodě. Zásadním nedostatkem těchto jednodimenzionálních pojetí přitom je, že selhávají v popisu běžných vztahů lidí k přírodě – kupříkladu kolik lidí je dnes motivováno pro pobývání v přírodě (vyšší potřeba kontaktu s přírodou) a přitom ochranu životní prostředí bere jen málo v potaz (nižší environmentální vědomí).⁵⁶ Jak tuto rozpornost vyjádřit na ose mezi spřízněním s přírodou a odcizením přírodě?

V oborové debatě je naopak potřebné hovořit o osobních vztazích lidí k přírodě konkrétně, specificky - tedy nezbytně s upřesněním, co si mluví pod obecnými termíny jako je „kladný vztah k přírodě“ nebo „odcizení“ představuje, o jakých konkrétních postojích, schopnostech či právě charakteristikách je tu řeč. Společné porozumění klíčovým pojmům je podmínkou produktivní práce, a také smysluplné oborové komunikace.

Pro environmentální výchovu, vzdělávání a osvětu může z uvedeného vyplývat několik otázek:

⁵⁵ Autorka Ivana Rýparová

⁵⁶ Srv. Výzkum odcizování člověka přírodě: Závěrečná zpráva (Strejčková a kol., 2006).

Jaký metodický přístup, výuková technika či pracovní pomůcka rozvíjí jakou charakteristiku? Bude konkrétní hra v přírodě spíše rozvíjet například environmentální senzitivitu či environmentální vědomí?

Je rozvíjena opravdu ta charakteristika, kterou si autoři programu přejí rozvíjet? Jakým způsobem je možné efektivitu programu evaluovat, jak vyhodnocovat, zda rozvíjejí to, co si autoři předsevzali?

A jaké metodické a didaktické postupy jsou neúčinnější pro rozvoj jednotlivých charakteristik vztahu k přírodě?

Pokud bychom si nekladli takové otázky, mohli bychom jednoho dne se dočkat nepříjemného překvapení - to když bychom zjistili, že naše programy, které mají za cíl podporu environmentálně udržitelného chování, ve skutečnosti vychovávají jiný druh obdivovatelů a milovníků přírody, než bychom si pravděpodobně přáli – rodiny stavějící takřkajíc kvůli dětem domy na satelitních předměstích, lesní cyklisty a přátele přírodního adrenalinu, turisty putující do „skutečně divoké přírody“ na druhý konec světa.

O návrat k přírodě by se takovém přírodě v určitém slova smyslu jednalo – o cestu k environmentální udržitelnosti stěží.

Literatura

- AXELROD, Lawrence J., LEHMAN, Darring R. Responding to Environmental Concern: What factors guide individual action?. *Environment and Behavior*: 1993, no. 13, pp. 149-159.
- BECHTEL, Robert B., CHURCHMAN, Arza (Eds.), *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.
- BELL, Paul A., et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.
- BRANIŠ, Martin. Globální problémy životního prostředí. In: Dlouhá, J., Dlouhý, J., Mezřický, V. (eds.) (2006) *Globalizace a globální problémy*. Sborník textů k celouniverzitnímu kurzu 2005 – 2007. pp 207 – 220. Univerzita Karlova v Praze, COŽP.
- CLAYTON, Susan, MYERS, Gene. *Conservation Psychology: Understanding and Promoting Human Care for Nature*. Wiley-Blackwell, 2009.
- ČINČERA, Jan. *Evaluace programů environmentální výchovy*. [Habilitationní práce] Brno: Masarykova univerzita, 2009 (v řízení).
- HUNGERFORD, Harold R.; VOLK, Trudi L. Changing Learner Behavior Through Environmental Education. *The Journal of Environmental Education*, 1990, vol. 21, is. 3, pp. 8-21.
- KAISER, Florian G., et al. Ecological Behavior, Environmental Attitude, and Feelings of Responsibility for the Environment. *European Psychologist*. 1999, vol. 4, no. 2, pp. 59-74.
- MOLDAN, Bedřich. *Globální problémy životního prostředí*. Centrum pro otázky životního prostředí UK, 2003. Dostupný z WWW: <<http://www.czp.cuni.cz/knihovna/Publikace/global/default.htm>>.

- STERN, Paul C. Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior. *Journal of Social Issues*. 2000, vol. 56, no. 3, pp. 407-424.
- Globální environmentální problémy [online]. EnWiki, 2008 [cit. 2008-10-05]. Dostupný z WWW: <http://www.enwiki.cz/wiki/Glob%C3%A1ln%C3%AD_environment%C3%A1ln%C3%AD_probl%C3%A9my>.
- BALCAR, Karel. *Úvod do studia psychologie osobnosti*. Praha: SPN, 1983. 232 s.
- BELL, Paul A., et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.
- BECHTEL, Robert B., CHURCHMAN, Arza (Eds.), *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York : John Wiley, 2002.
- CLAYTON, Susan, OPOTOW, Susan (Eds.). *Identity and the natural environment*. Cambridge, MA: MIT Press, 2003.
- ČINČERA, Jan. *Environmentální výchova: od cílů k prostředkům*. Brno: Paido 2007.
- FABIÁNOVÁ, Hana. *Psychologické aspekty dobrovolné skromnosti*. [s.l.], 2004. 99 s. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Diplomová práce.
- FRANĚK, Marek. Postoje ke třídění a recyklaci odpadu u vysokoškolských studentů : Souvislosti s pohledem na postavení člověka v přírodě a některými osobnostními rysy. *Psychologie v ekonomické praxi*. 2008, č. 1-2, s. nn. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/soubory/mftrideni.pdf>>.
- GARDNER, Gerald T., STERN, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.
- GIFFORD, Robert. *Environmental Psychology : Principles and Practice*. 2nd edition. Allyn and Bacon : [s.n.], 1997. 506 s.
- HARTL, Pavel, HARTLOVÁ, Helena. *Psychologický slovník*. 2000. vyd. Praha : [s.n.], 2002. 774 s. , 774.
- KOLLMUS, Anja, AGYEMAN, Julian. Mind the gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*. 2002, vol. 8, no. 3, pp. 239-260.
- KRAJHANZL, Jan. Psychologie ve službách Země. In Heller, Daniel, Mertin, Václav, Sobotková, Irena. *Psychologické dny 2006 : Prožívání sebe a měnícího se světa*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007. s. 35.
- KRAJHANZL, Jan. Ekopsychologie a environmentální chování. In: Dlouhá, Jana (ed.) *Vědění a participace*. Praha: Karolinum, 2009.
- KRAJHANZL, Jan, ZAHRADNÍKOVÁ, Šárka, RUT, Ondřej. *Možnosti spolupráce s veřejností (nejen) při ochraně životního prostředí*. Praha: Zelený kruh, 2010.
- KUŠKOVÁ, Petra. Strategie osvětových kampaní při práci se širokou veřejností a jejich účinnost. In: kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha: Zelený kruh, 2009. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.
- LEONARD-BARTON, Dorothy. Voluntary simplicity lifestyles and energy conservation, *Journal of Consumer Research*, 1981, vol. 8, pp. 243-252.
- McKENZIE, Doug et al. Determinants of responsible environmental behavior. *Journal of Social Issues*. 1995, vol. 51, no. 4, pp. 139-156.
- McKENZIE-MOHR, Doug, SMITH, William. *Fostering Sustainable Behavior: An Introduction to Community-Based Social Marketing*. [s.l.] : New Society Publishers, 1999. 160 s.

- MESSICK, David M., & BREWER, Marilyn B. Solving social dilemmas: A review. *Review of Personality and Social Psychology*. 1983, vol. 4. pp. 11-44.
- NAKONEČNÝ, Milan. *Sociální psychologie*. 1. vyd. Praha : Academia, 1999. 287 s.
- NICKERSON, Raymond S. *Psychology of Environmental Change*. New Jersey, London : Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2003. 318 s.
- SAUNDERS, Carol D. *The emerging field of conservation psychology*. *Human Ecology Review*. 2003, vol. 10, no. 2, pp. 137-149. Dostupný z WWW: <<http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her102/102saunders.pdf>>.
- SCHMUCK, Peter, SCHULTZ, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.
- SCHULTZ, P. Wesley, ZELEDNY, Lynnette. Values as predictors of environmental attitudes: Evidence for consistency across 14 countries. *Journal of Environmental Psychology*. 1999, vol. 19, no. 3, pp. 255-265.
- SCHWARTZ, Shalom H. Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, M. Zanna, San Diego: Academic Press, 1992.
- SKÁLA, Pavel. Vývoj lidské bytosti jako poslušnost environmentalisticky relevantních možností výchovy z hlediska dynamické ekopsychologie. In: kol. *Člověk + příroda = udržitelnost? : Texty o proměně vztahů lidí k přírodě, environmentální výchově a udržitelnosti*. Praha: Zelený kruh, 2009. Dostupný z WWW: <<http://www.zelenykruh.cz/dokumenty/300409-clovek-priroda-fin.pdf>>.
- WILSON, Edward O. *Konsilience: Jednota vědění*. 1. vyd. Praha: Lidové noviny, 1999. 363 s.
- LOMBORG, Bjørn. *Skeptický ekolog : Jaký je skutečný stav světa?*. Redakce Marie Černá ; přeložil Petr Holčák. 1. vyd. Praha : Dokořán, 2006. 587 s.
- P.E.S. aneb Páteční ekopsychologická setkání [online]*. 2007 [cit. 2008-11-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.vztahkprirode.cz/view.php?cisloclan-ku=2007030004>>.
- BECHTEL, Robert B., CHURCHMAN, Arza (Eds.), *The New Handbook of Environmental Psychology*. New York: John Wiley, 2002.
- BECHTEL, Robert B. *Environment & Behavior: An Introduction*. Thousand Oaks, CA, 1997.
- BELL, Paul A., et al. *Environmental Psychology*. 5th edition. [s.l.] : [s.n.], 2001. 634 s.
- BIXLER, Robert D., FLOYD, Myron E. Nature is scary, disgusting and uncomfortable. *Environment and Behaviour*. 1997, vol.29, no. 4, pp. 443-467.
- CLAYTON, Susan, OPOTOW, Susan (Eds.). *Identity and the natural environment*. Cambridge, MA: MIT Press, 2003.
- FRANĚK, Marek. Změny postojů ve vztahu k přírodě ve vyspělých zemích a jejich vztah k praktickému chování. *EKO-ekologie a společnost*. 2003. Dostupný na WWW: <www.ceu.cz/EDU/vyzkum/clanky/postoje.htm>.
- GARDNER, Gerald T., STERN, Paul C. *Environmental Problems and Human Behavior*. [s.l.] : Allyn and Bacon, 1996. 369 s.
- KAHN, Peter H., Jr. *The Human Relationship with Nature: Development and Culture*. [s.l.] : The MIT Press, 1999. 295 s.

- KAPLAN, Stephan, TALBOT, Jane. Psychological benefits of a wilderness experience. In ALTMAN, Irvine, Wohlwill, Joachim F. *Behavior and the natural environment*. New York: Plenum, 1983. s. 362.
- KRAJHANZL, Jan. *Osobní vztah člověka k přírodě*. [s.l.], 2004. 135 s. Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- KRAJHANZL, Jan. Rozmanitost, a společné motivy v odpovědích ankety „pojem vztah k přírodě“. *Envigogika*. 2007, roč. 1, č. 1. Dostupný na WWW: <<http://envigogika.cuni.cz/index.php/cs/inspirace/20071/64-rozmanitost-a-spolene-motivy-v-odpovidich-ankety-pojem-vztah-k-piroid>>.
- METZGER, Tina, McEWEN, Douglas. Measurement of environmental sensitivity. *Journal of Environmental Education*. 1999, vol. 30, no. 4, pp. 38-40.
- SCHMUCK, Peter, SCHULTZ, Wesley. *Psychology of sustainable development*. Boston: Kluwer Academic Publishers, 2002. 344 s.
- STREJČKOVÁ, Emilie a kol. *Výzkum odcizování člověka přírodě: Závěrečná zpráva* [online]. Děti a město, 2006 [cit. 29. 9. 2008]. Dříve dostupný na WWW: <<http://www.detiamesto.cz>>.
- TAKALA, M. Environmental Awareness and human activity. *International Journal of Psychology*. 1991, vol. 26, pp. 565-597.

ENVIRONMENTAL AND PROENVIRONMENTAL BEHAVIOR

Abstract: One of important areas of interest in psychology is the so-called environmental or pro-environmental behaviour. The author offers a concept that may facilitate orientation in the many factors that affect our environmental behaviour. He presents a methodological procedure that support environmentally friendly behaviour in practice. He lists five characteristics of personal relationship with nature and explains how important it is to clearly distinguish between them in both professional theory and practice. The author also emphasizes the importance of people forming a personal relationship with nature. In this respect, study of individual personal understanding of general terms of environmental education and the building of a common understanding seem of paramount importance.

Keywords: environmental behavior, proenvironmental behavior, environmentally friendly behavior, areas of environmental behavior, environmental behavior, internal and external factors, concept of three areas of factors influencing the environmental behavior: conditions of environment factors, personality factors, relationship to nature factors